

Kalvbrässkontroversen

*Veterinärmedicinaren Elis Sandberg,
cancermedlet THX och skolmedicinen
i Sverige från 1952 till 1989*

MARIA BJÖRK*

I maj år 1952 kunde kvällstidningen *Expressen* berätta att en "[s]vensk forskare anser sig funnit nytt medel mot kräfta."¹ Forskaren var den disputerade veterinärmedicinaren Elis Sandberg (1910–1989) och cancermedlet kallade han för THX, en akronym för thymusextrakt. *Expressens* löpsedel blev inledningen på en lång och infekterad konflikt som involverade myndigheter, läkare, politiker, debattörer och inte minst hundratusentals patienter. Runt THX bildades en folkrörelse som blev ett gissel för myndigheter och skolmedicin i Sverige under drygt tre decennier. Men hur blev en veterinärmedicinare från Småland och ett injektionsextrakt tillverkat av kalvkörtlar epicentrum för en kontrovers av sådana mått? Och hur kunde konflikten bli så långdragen; vad drev den, och hur avslutades den?

Jag söker svaren på dessa frågor genom att analysera THX-kontroversen ur ett *samproduktionsperspektiv*. Sheila Jasanoff, som gjorde begreppet centralt för kontroversstudier, understryker att: "Scientific knowledge, in particular [...] embeds and is embedded in social practises, identities, norms, conventions, discourses and institutions – in short, all the building blocks of what we term the social".² Min analys av THX-kontroversen delar Jasanoffs utgångspunkter, men anlägger ett bredare fokus än många kontroversstudier. Fältets vetenskapsteoretiska inriktning fokuserade inledningsvis på konflikters faser och karaktär. Kontroversers uppkomst, mognad och avslut/stängning (begreppet stängning eller closure avser ingripande av en extern auktoritet) kartlades, och "verkliga" vetenskapliga konflikter skildes från "falska" och "vetenskapsbaserade" – intresset riktades alltså mot konflikternas karaktär snarare än deras sammanhang.³ Trots att kontroversorienterade undersökningar i dag ofta inkluderar sociala relationer och strukturer ligger fokus vanligtvis på kontroversens

* Institutionen för studier av samhällsutveckling och kultur, Linköpings universitet

objekt (som ett specifikt experiment eller läkemedel) och kontroversens omedelbart synliga konsekvenser (till exempel ändrad professionell praxis eller lagstiftning). Historiskt vaccinationsmotstånd och ny lagstiftning kring vaccinationer lyfts exempelvis fram i vetenskapsteoretikerna Margareta Hallbergs och Fredrik Bragesjös uttalat samproduktionsorienterade studie av den svenska konflikten kring MPR-vaccin.⁴ Ett annat studieområde är patientrörelsers organisering och struktur som utgör fokus för antropologen David J. Hess studier av konflikter kring alternativa cancerpreparat, medan det inomvetenskapliga sociala spelet beskrivs i Trevor Pinch och Harry Collins omfattande forskning kring konflikter inom naturvetenskapen.⁵

THX-kontroversen lämpar sig dåligt för snäva avgränsningar. Mellan 50 000 och 150 000 svenskar fick THX under den undersökta perioden. Enligt den Sifo-undersökning som Riksföreningen för thymusforskning lät genomföra 1976 trodde 65 procent av svenskarna att THX hade effekt. 13 procent trodde på Socialstyrelsens experter som hävdade att preparatet var verkningslöst.⁶ Kontroversen påverkade alltså samtida uppfattningar kring både medicin och myndigheter. Min utgångspunkt är därför ett bredare samproduktionsperspektiv än det gängse där jag kombinerar kontroversstudier med kontextualisering och medicinhistoriska perspektiv på sjukdomsbilder och spridningsprocesser. Fokus ligger inte på THX-kontroversens faser, även om de strukturerar framställningen, utan på hur konflikten speglade och förändrade förhållandet mellan medicin, myndighet och medborgare. Jag kommer att visa hur konflikten gav upphov till nya ideologiska positioner, påverkade politik och lagstiftning och förändrade förhållningssättet till patienter. THX-kontroversen var en omfattande medicinvetenskaplig konflikt, och just därför en del av den svenska efterkrigstidens historia.

För att läsaren lättare skall kunna orientera sig följer nedan en kort bakgrundsteckning över Elis Sandberg och THX, samt en presentation av det material jag byggt min analys på.

THX och Elis Sandberg

Elis Sandberg föddes 1910 i Jönköping, och utbildade sig till veterinär. Under utbildningen avled Sandbergs bror i tuberkulos, en händelse som fick Sandberg att börja grubbla över det medicinska problemet med motståndskraft: hur kom det sig att vissa människor som smittades med tbc avled, samtidigt som andra bärare av bakterien inte blev sjuka?⁷ Grubblerierna interfolierade hans forskarstudier i veterinärmedicin och han disputerade år 1949 på en avhandling om thymuskörtelns funktion hos nötkreatur.⁸ Sandbergs hypotes var att thymus, en endokrin körtel som

finns hos alla däggdjur inklusive människor, utgjorde nyckeln till motståndskraften.⁹

THX, extraktet som användes för att testa hypotesen, tillverkades genom att thymuskörtlar från nyslaktade kalvar maldes och blandades med vatten. Blandningen fick därefter stå, varpå flaskorna dekanterades. Vätskan tappades på glasflaskor och förvarades i kylskåp fram till användning. Thymuskörtlarna samlade Sandberg själv in från närbelägna slakterier.¹⁰ Exakt vad extraktet innehöll visste inte Sandberg, ett av målen han formulerade för sin forskning var att ta reda på detta.

Efter disputation arbetade Sandberg i några år som forskare. Han testade THX vid farmakologiska institutionen i Lund och fortsatte sedan försöken i Göteborg.¹¹ Sandberg avbröt dock samarbetet i Göteborg, ett mönster som skulle återkomma åtskilliga gånger under hans yrkesverksamma liv. Redan i början av 1950-talet upplevde sig Sandberg som motarbetad inom akademien, och han slutade söka anslag från Statens forskningsråd. I stället bosatte han sig i Aneby där han fick tjänst som veterinär, en tjänst han innehade och försörjde sig och sin familj på till 1964. Forskningen kring THX fortsatte han i egen regi.¹²

Kontroversen kring Sandberg och THX har genererat en stor mängd publicerad och opublicerad dokumentation. Under konfliktens gång utkom ett antal böcker varav merparten får betraktas som inlägg i den pågående debatten.¹³ Ett undantag utgörs av socialmedicinaren Anders Otterlands sociologiskt färgade kartläggning av patientrörelsen kring THX från 1966.¹⁴ Sandberg och THX blev en följetong i den svenska pressen, vilket gjort mängden pressklipp stor. Socialstyrelsen har arkivmaterial kring konflikten i två större poster: sju volymer ”Handlingar rörande THX” som innehåller dokumentation från Sandbergs mellanhavanden med Medicinalstyrelsen – som från 1968 uppgick i Socialstyrelsen – från 1950-talet och framåt, samt ytterligare sju volymer med material från den 1977 tillsatta ”THX-utredningen”.¹⁵ Slutligen finns också Sandbergs och THX-klinikernas arkiv: cirka 400 volymer brev från patienter, journaler, dokumentation från myndigheter, polisutredningar, korrespondens och material från Riksföreningen för thymusforskning (THX-patienternas förening).¹⁶ Sandbergs och THX-klinikernas arkiv är dock ännu endast grovsorterat och saknar i skrivande stund förteckning.

Jag har använt mig av de debattböcker som publicerades under konfliktens gång, Socialstyrelsens arkiv samt Sandbergs eget arkiv. Beträffande pressklipp har jag begränsat mig till Sigtunastiftelsens klipparkiv, som omfattar svensk dags- och kvällspress.¹⁷ Journalisten Göran Engströms bok *THX-doktorn Elis Sandberg. Mannen som aldrig gav upp* från 2007 har använts i orienterande syfte.¹⁸

Kontroversrecept: i laglöst land med dystra utsikter

Upprinnelsen till konflikten kring THX kan alltså dateras till den 26 maj 1952, när *Expressens* löpsedel kunde berätta att en svensk forskare ansåg sig ha funnit ett nytt medel mot kræfta.¹⁹ THX hade då redan prövats på barn med leukemi: en god vän till Sandberg var biträdande överläkare vid ett närbeläget sjukhus, och enligt Sandbergs egen beskrivning föreslog denne att de skulle testa THX.²⁰ Förfarandet kan tyckas oetiskt; huruvida patienterna tillfrågats framgår inte, och de risker som kunde tänkas vara förknippade med att testa ett okontrollerat preparat på människor nämns bara i förbigående i Sandbergs redogörelse för försöken.²¹ I samtiden var dock detta sätt att pröva nya cancerpreparat vanligt. Specifika tillstånd för att testa nya behandlingsmetoder krävdes inte, och patienterna (och, när det rörde sig om barn, deras föräldrar) informerades i förbigående, om alls.²²

Randomiserade kontrollstudier, i dag standard vid testning av läkemedelssubstanser, hade inte heller fått genomslag. De introducerades i början av 1950-talet men i Sverige som i de flesta andra länder dröjde den praktiska tillämpningen.²³ För prövning av läkemedel för den svenska marknaden måste tillverkaren sedan 1934 söka registrering hos Medicinalstyrelsen och i ansökan visa att preparatet var säkert och effektivt. Men registreringsbesluten baserades, med dåvarande medarbetaren och sedermera generaldirektören Barbro Westerholms ord, ”mer på fallbeskrivningar och beprövad erfarenhet än på vetenskap” och de prövningar som låg till grund för registreringsansökningar utfördes i tillverkarens regi.²⁴ Först 1964, i kölvattnet av neurosedynskandalen, infördes anmälningsplikt för läkemedelsprövning.²⁵ Bakom de formaliserade kraven på registrering av läkemedel fanns alltså en oreglerad sfär där potentiella läkemedel kunde testas under mycket olika omständigheter. Den stegvisa prövning som i dag sker föregicks av en situation där de involverades erfarenheter, preferenser och tillgång till försöksobjekt styrde prövningarnas och ansökningarnas utformning. I denna informella och i realiteten oreglerade sfär kunde THX testas på dödligt sjuka patienter.

Medicinalstyrelsen uppmärksammade formellt THX för första gången 1953. Assistentläkare N. Liedberg från lasarettet i Borås skrev ett brev till styrelsen i syfte att få klarhet i hur han som läkare skulle förhålla sig till en patient som frågat efter THX-behandling.²⁶ Brevet är illustrativt för en osäkerhet som präglade 1950-talets läkarroll i relation till stat och myndigheter. Å ena sidan förordade myndigheterna mer centralstyrning genom reformer som den allmänna sjukförsäkringen 1955 och landstingens utökade ansvar för sjukhusvården 1960. Å andra sidan ville de även se

en mindre auktoritativ och mer socialt inriktad läkare.²⁷ Läkarkåren som helhet var kritisk mot förändringarna, vissa gick så långt att de varnade för en ”socialisering” av sjukvården där läkaren skulle förvandlas till statstjänsteman.²⁸

Medicinalstyrelsen meddelade assistentläkare Liedberg att THX prövats av en professor Strandquist och att någon effekt inte hade kunnat fastslås. Då hade Sandberg på eget initiativ sänt in en redogörelse för sina försök till myndigheten (av dokumentationen framgår dock inte om han kände till Liedbergs brev). Någon rekommendation kring hur Liedberg skulle agera i det enskilda fallet lämnade styrelsen inte.²⁹

Brevet från Liedberg utgör ett undantag i Medicinalstyrelsens dokumentation kring THX från 1950-talet. De flesta läkare tog inte vägen över myndigheten, utan etablerade kontakt direkt med Sandberg. Han hävdade senare att han samarbetat med omkring 2000 läkare i Sverige under 1950-talet.³⁰ Praktiskt gick det hela till så att läkare kontaktade Sandberg och bad om THX för patienters räkning, varpå Sandberg försåg dem med extraktet gratis mot löfte om att få upplysningar om behandlingens resultat. Av brev till Sandberg att döma var hans läkarkontakter under 1950-talet skiftande, och gällde allt från korta förfrågningar kring enskilda patienter till mer öppet hållna brev med förfrågningar och förslag om vetenskapliga samarbeten.³¹

Korrespondensens skiftande karaktär belyser det läge cancerforskningen befann sig i. Cancer blev under 1940- och 50-talet en av de vanligaste dödsorsakerna, samtidigt som framstegen inom cancerbehandling gick långsamt i jämförelse med den explosionsartade utveckling som behandling av infektionssjukdomar genomgått.³²

Efter brevet från Liedberg 1953 inledde Medicinalstyrelsen en egen, större undersökning av THX. Man vände sig direkt till de läkare och forskare som använt extraktet och bad dem inkomma med utlåtanden kring resultaten. Utlåtandena visar att THX prövats bland annat vid Jubileumskliniken i Göteborg, Radiumhemmet i Stockholm och vid flera av landets andra större cancerkliniker. Resultaten var övervägande negativa – någon effekt av THX ansåg sig inte de tillfrågade experterna ha funnit.³³ Dock fanns tveksamheter. I några fall pekade experterna på att vad som såg ut som effekt kunde bero på att en felaktig diagnos ställts från början. I andra fall vidgick de att patientens allmäntillstånd förbättrats dramatiskt, även om ingen effekt på cancercellerna kunde upptäckas.³⁴

Då Medicinalstyrelsen i en skrivelse till Sandberg informerade om utlåtandet år 1957 skrev man följande:

Medicinalstyrelsen finner det föreliggande utredningsmaterialet entydigt visa, att preparatet icke har någon botande effekt på cancer och därmed

jämförliga blodsjukdomar. De enstaka subjektiva förbättringar, som redovisats, kunna enligt styrelsens mening icke tillmätas bevisvärde för hävande av symtomatisk effekt. Styrelsen kan emellertid på föreliggande material ej helt utesluta att medlet stundom kan ha en viss övergående sådan effekt.³⁵

Utlåtandet offentliggjordes i en kommuniké till landets läkare. Sandberg accepterade inte kritiken stillatigande, tvärtom. I en skrivelse till Justitieombudsmannen anklagade Sandberg de inblandade experterna för fusk: han menade att man i förväg bestämt sig för att THX var verkningslöst, varför patienters diagnoser ändrats, och att man medvetet bortsett från de förbättrade fallen.³⁶ Dessutom kritiserade Sandberg utredningen då den enbart baserades på utlåtanden från några forskare, samtidigt som de journaler han själv sänt in inte hade behandlats.³⁷

I detta skede, år 1957, var konflikten kring THX tämligen avgränsad: den rörde främst aktörer i en vetenskaplig sfär. Konflikten gällde *tolkningsflexibilitet*. Vetenskapsteoretikerna Fredrik Bragesjö och Margareta Hallberg påpekar att tolkningsflexibilitet utgör en aspekt av de flesta vetenskapliga konflikter. Eftersom vetenskapliga teorier är underdeterminerade, och inte logiskt kan bestämmas av data, är alltid flera tolkningar möjliga. Det är till exempel möjligt att invända att urvalet inte är tillräckligt eller felaktigt i relation till den slutsats som dras.³⁸ Sandberg hävdade 1957 en kombination av båda: urvalet var enligt honom avsett att motbevisa THX effekt, och hade dessutom manipulerats i så måtto att diagnoser ändrats i efterhand.

Sandberg författade en skrivelse till Medicinalstyrelsen, där han uppmanade myndigheten att ta konsekvensen av sin kommuniké och förbjuda THX-behandling. Styrelsen svarade dock att "[i] den mån extraktet icke används för forskningssyfte ankommer det på vederbörande läkare själv att liksom vid all läkarbehandling avgöra, om medlet bör komma till användning eller ej."³⁹ Sandbergs skrivelse tryckte alltså på en öm punkt för både läkarkåren och Medicinalstyrelsen: var gick egentligen gränsen mellan läkarens professionella autonomi och myndighetens reglering, nu när sjukvården var föremål för omfattande reformer? Konkret innebar läget att THX hade underkänts vetenskapligt, men det stod läkare fritt att använda det i terapeutiskt syfte.

Spänningen mellan Sandberg och Medicinalstyrelsen kan kopplas till synen på alternativ medicin. Under 1900-talets första hälft fanns i Sverige en relativt stor flora av alternativmedicinska behandlingar och gränserna till det skolmedicinska var oskarpa: i realiteten hade vissa alternativmedicinska utövare fungerat som avlastning för en skolmedicin som präglats av platsbrist, läkarbrist och inte minst av en avsaknad av effektiva behandlingsmetoder.⁴⁰ Vid seklets mitt hade dock ett arbete med att rensa upp i

det alternativmedicinska fältet inlets.⁴¹ Ett motiv var den optimism som knöts till skolmedicinen: nu, menade man från politiskt och medicinskt håll, hade medicinen nått den punkt där den hade kapacitet och terapeutiska möjligheter att hjälpa alla vårdbehövande på bästa sätt. Det var dock en sanning med modifikation: då som nu fanns många sjukdomstillstånd där skolmedicinen saknade effektiva behandlingsmetoder. Vid cancer utgjordes behandlingen under 1950-talet i princip av kirurgi och strålning, vilket gjorde en stor del av alla cancerdiagnoser till dödsdomar, även om tidsaspekten var varierande.⁴² Recidiverande cancer, tumörer som inte gick att avlägsna kirurgiskt eller bestråla, innebar en mycket dålig prognos. Många av de patienter som fick THX-behandling skulle ändå dö (vilket Sandberg senare lyfte fram då han diskuterade de tidiga leukemiförsöken) varför även ett oprövat preparat var bättre än ingenting.⁴³ Jag menar att patienternas hopplösa situation, parallellt med den krympande tillgången till alternativmedicinska behandlingar sannolikt skapade incitament för läkarbehandling med oprövade preparat, incitament som i den ovan diskuterade situationen av oklar lagstiftning, medicinsk praxis för läkemedelsprovning och läkarnas självbestämmande skapade förutsättningar för THX.

Farsartad upptrappning 1960–1964: Vem är det som bestämmer?

Karolinska Institutets lärarkollegium avlämnade i december 1959 ett rakt igenom negativt utlåtande om THX.⁴⁴ Lärarkollegiet hade kallats in av Medicinalstyrelsen mot bakgrund av den kritik som riktats mot 1957 års provning, och tanken var att en vetenskaplig instans obunden till styrelsen skulle inge större förtroende än myndighetens egna experter.⁴⁵ Detta försök att stänga konflikten kring THX misslyckades. Sandberg kritiserade också KI:s utredning och menade att även KI hade valt bort vissa fall och dessutom inte undersökt primärmaterial.⁴⁶ Nu fick kritiken ännu större genomslag då han samtidigt meddelade att han avsåg sluta skicka THX till läkare runtom i landet och i stället skulle ägna sig åt egen forskning på möss.⁴⁷ Upprörda patienter skrev brev och insändare där vissa riktade sig direkt till regeringsföreträdare.⁴⁸ Sandberg hade tidigare genomgående hävdade att behandlingen av patienter endast var ett led i hans forskning, men hotet att sluta skicka THX illustrerar att han förmodligen var väl medveten om att THX från patienters och läkares perspektiv var ett behandlingsalternativ.

Medierapporteringen kring THX, som under större delen av 1950-talet behandlat konflikten mellan Sandberg och Medicinalstyrelsen, kom mot decenniesskiftet att alltmer fokusera på enskilda fall. "Fallet Birgitta" är

1959–60 rörde en fyraårig flicka med en elakartad tumör bakom ögonen, och blev en följetong i Stockholmspressen.⁴⁹ Birgittas föräldrar tvekade inför en operation som skulle kosta flickan synen men förhoppningsvis rädda hennes liv, och vände sig som en sista utväg till Sandberg. Fallet Birgitta följdes av fler, och den 4 februari 1960 krävde *Aftonbladet* en ny utredning om THX:

Det kan inte vara rätt mot dödssjuka människor att låta de hetsiga diskussionerna fortsätta. Inte heller mot de många läkare som står villrådiga i brist på klara besked. [...] Efter den senaste tidens uppgifter har cancer-sjuka människor hört av sig med berättelser om hur THX har räddat deras liv. – En ny, objektiv utredning måste göras om THX! Läkarna kräver det. De sjuka människorna kräver det. Svenska folkets nedärvda respekt för den ohyggliga sjukdomen kräver det.⁵⁰

Aftonbladets formuleringar illustrerar hur den konflikt som tidigare varit en angelägenhet främst för Medicinalstyrelsen och involverade forskare och läkare hade eskalerat betydligt. Samtidigt som THX glidit från en professionell forskningsfär, och mot en mer utpräglat behandlingsinriktad användning, hade konflikten kring THX rört sig ut i ett mer offentligt sammanhang. Värt att notera är att *Aftonbladet*, precis som Sandberg tidigare, misstänkliggjorde myndigheter och expertis. För kravet på ”objektivitet” stod patienter, läkare och det svenska folket, mot experter och myndigheter.⁵¹ Såväl konkurrenten *Expressen* som de stora morgontidningarna förhöll sig dock kritiska mot THX och förordade experternas hållning.⁵² Att *Aftonbladet* beskrev läkarna som ”villrådiga” var dock signifikativt: de hålrum som fanns i regelverk och lagstiftning hade skapat en situation där sjuka människors tillgång till THX-behandling varierade.⁵³ Den självständighet läkarna hade beträffande medicinska bedömningar i det *individuella* fallet kolliderade i THX-frågan med vad som mot decenniets slut kunde urskiljas som en *grupp* patienter med enhetliga krav.

I mars 1960 behandlades ”THX-frågan” i riksdagen.⁵⁴ Debatten som följde var stormig, men utmynnade i att inrikesministern biföll interpellationens förslag: att Elis Sandberg skulle beviljas tjänstledigt från sin tjänst som distriktsveterinär för att sammanställa det forskningsmaterial han menade sig ha, och presentera detta på ett sätt som kunde granskas vetenskapligt.⁵⁵ Därmed skulle förhoppningsvis de kvarstående frågetecknen kring THX rätas ut.⁵⁶ Stängningsförsöket från KI torpederades alltså av inrikesministern då han öppnade för ännu en vetenskaplig granskning av preparatet.

Interpellationssvaret och riksdagsdebatten illustrerar det spänningsförhållande som karaktäriserat det medicinska fältet och dess gränsområden, främst då alternativmedicinen, i Sverige under 1900-talet.

Medicinalstyrelsen och dess experter har varit en relativt självständig aktör, och har ofta intagit en radikal position i förhållande till riksdag och regering.⁵⁷ Läkarkåren och Medicinalstyrelsen har ofta varit på kollisionskurs, då läkarkåren velat värna yrkets autonomi och Medicinalstyrelsen drivit på för reglering. Riksdagen däremot har, och gör så än i dag, kanaliserat en mer folklig opinion och intagit en mer tillåtande hållning gentemot exempelvis alternativmedicinska behandlingsmetoder och kontroversiella diagnoser.⁵⁸

Utvecklingen fram till denna punkt hade inneburit att ett antal faktorer tillsammans skapat förutsättningar för THX. Konflikten som den utvecklades omkring 1960 knöt explicit an till osäkerheter och diskrepanser i det svenska samhället, och gav dem konkretion. Frågor som hamnade i förgrunden var: vem hade makten över den medicinska sfären? Hur förhöll sig expertisens ståndpunkter till läkarnas? Hur långt sträckte sig läkarens autonomi? Och, kanske viktigast, vad kunde patienter och medborgare förvänta sig, och av vem? Via THX synliggjordes problematiska aspekter av den svenska medicinens löften, sjukvårdens strukturer och läkarnas position, samtidigt som medicinens, myndigheternas och läkarnas agerande tillsammans skapade konflikten.

Åren mellan 1960 och 1964 karaktäriserades av många turer kring Sandberg och THX. Sandberg tackade först nej till inrikesministerns erbjudande.⁵⁹ Därpå tackade han ja, för att sedan tacka nej igen då han ansåg att de forskare som skulle ingå i prövningen inte var objektiva.⁶⁰ Detta fick Medicinalstyrelsens generaldirektör Arthur Engel att personligen försöka hitta forskare intresserade av att samarbeta med Sandberg.⁶¹ Tillverkningen och distributionen av THX fortgick dock, om än med vissa avbrott.⁶² Patienter och läkare fortsatte att vända sig till myndigheterna för anvisningar om hur de skulle agera kring extraktet.⁶³ Vissa patienter vände sig direkt till Socialdepartementet, varpå företrädare för departementet skrev till Sandberg med förfrågningar om tillverkningen skulle återupptas.⁶⁴ Förvecklingarna, som bitvis var kaotiska, belyser de komplexa relationer som rådde mellan svenska myndigheter och styrande organ: Medicinalstyrelsen hamnade på kollisionskurs med Inrikesdepartementet, inrikesministern jagade via egna och Medicinalstyrelsens kontakter forskningsmässiga samarbetspartners åt Sandberg, och Socialdepartementet förhörde sig om THX-tillgången. Den implicita fråga om vem det var som bestämde, ställd av Sandberg, patienter och läkare, tycktes befogad.

Sandberg sammanställde till slut sitt patientmaterial och presenterade det i skriften *Contribution to the physiology of the thymus. Clinical trials with thymus extract THX*.⁶⁵ Redovisningen var från början tänkt att publiceras i en vetenskaplig tidskrift men manuskriptet refuserades och Sandberg utgav skriften själv.⁶⁶ Sandberg hävdade att refuseringen berodde på att

Medicinalstyrelsen intrigerat mot honom och ville se hans forskning stoppad. Refuseringsbrevet håller dock en vänlig ton och pekar på brister i det vetenskapliga hantverket som skäl till avslaget.⁶⁷ Medicinalstyrelsen sände skriften för utvärdering till professorerna Stig Björkman och Lars Gunnar Larsson. De förklarade den sakna vetenskapligt värde då Sandbergs kriterier för effekt i alltför hög grad byggde på patienternas subjektiva upplevelse, och inte heller kunde kontrolleras mot ett primärmaterial.⁶⁸ Dessutom hade Sandberg inkluderat de försök han gjort med THX på patienter med sjukdomar som diabetes, angina pectoris och prostatabesvär i redovisningen, vilket föranledde ytterligare kritik.

Samtidigt hårdnade inställningen till THX centralt inom läkarkåren: två läkare som använt THX i sin behandlingsverksamhet ställdes inför Läkarförbundets disciplinnämnd 1963, en av dem varnades.⁶⁹ Tveksamheten mot att befatta sig med THX ökade, vilket ytterligare försvårade för patienterna.⁷⁰ Parallellt med det uteblivna forskningsarbetet och den skarpa kritik som riktades mot presentationen av forskningsresultat tycks patienternas situation ha varit orsaken till att Sandberg startade behandlingsverksamhet med THX i egen regi.

Under perioden 1960–1964 transformerades alltså den oklarhet kring regler, lagstiftning och patienters rättigheter som utgjort THX förutsättningar, till ett problem med THX i centrum. Myndigheternas försök till stängning av konflikten misslyckades, då stängningsförsöken indirekt ogiltigförklarades av andra auktoriteter. Konflikten trappades upp då den simultant belyste och drev fram olika positioneringar i relation till patienters krav och förväntningar.

Konfrontation och expansion: Aneby-kliniken, åtalen mot Elis Sandberg och patientföreningen

Öppnandet av THX-kliniken den 1 juli 1964 i Aneby inledde en ny fas i historien om THX, mot en förändrad medicinsk bakgrund. Neurosedynskandalen, som inleddes 1961, brukar lyftas fram som den händelse som fick myndigheter i hela västvärlden att omvärdera den optimistiska syn på läkemedel som präglat såväl medicinen som samhället som helhet.⁷¹ I Sverige sammanföll skandalen med en växande kritik av sjukvården generellt. Den ambition att bygga bort sjukdom och ohälsa som präglat 1950-talet hade visat sig svår att realisera: trots en omfattande utbyggnad av sjukvården tycktes inte behoven minska, tvärtom.⁷² Parallellt märktes en sviktande tilltro till den befintliga expertisen, till exempel då LO år 1964 anställde en egen medicinsk expert i stället för att som tidigare förlita sig på sjukassans.⁷³

Med öppnandet av THX-kliniken i Aneby sommaren 1964 flyttade THX ut ur den skolmedicinska sjukvårdssfären. Patienter kunde nu på eget bevåg söka kontakt med Sandberg och den grindvaktsfunktion läkarna tidigare haft försvann. Redan inledningsvis fanns gott om patienter. Ett förhörsprotokoll från den polisutredning som startade strax efter klinikkens öppnande anger patientantalet till 150 om dagen.⁷⁴ I november 1965, ett drygt år efter öppnandet, uppgick personalen till 25 personer och ytterligare 125 personer arbetade med att ge THX-injektioner i lokala THX-föreningars regi ute i landet.⁷⁵ Enligt socialmedicinaren Anders Otterland, som genomförde en omfattande kartläggning av ”THX-rörelsen” 1965–66, hade patienterna på Anebykliniken inte bara cancer, utan också olika kroniska sjukdomar som diabetes, svårbehandlade tillstånd som värk i muskler och leder, förslitningstillstånd och lättare psykiska besvär. Bland THX-patienterna fanns samtidigt många med diagnoser som medicinen vid denna tid kunde behandla framgångsrikt, och dessutom patienter med oklara eller till synes banala diagnoser.⁷⁶

Öppnandet av Anebykliniken och avlägsnandet av läkarnas grindvaktsfunktion möjliggjorde alltså både en ökning av antalet *patienter* och en ökning av antalet THX-behandlade *diagnoser*. Tillströmningen av THX-patienter illustrerar därmed ett generellt problem för modern medicin: den kan inte alltid få patienten att känna sig frisk, även om den sjukdom patienten lidit av är färdigbehandlad. Medicinska antropologer talar om skillnaden mellan *disease* (den verifierbara sjukdomen) och *illness* (upplevelsen av sjukdom).⁷⁷ Mellan det objektivt verifierbara och det subjektivt upplevda finns alltså ett avstånd. Medicinshistorikern Karin Johannisson har beskrivit hur avståndet tycks utgöra en grogrund för så kallade ”kultursjukdomar”: diagnoser som fångar upp svårsmätbara symtom och patienter som anser sig lida av dem.⁷⁸ Kultursjukdomens signum är att den behövs: den fyller ett kulturellt tomrum, skapar möjlighet att hantera, kanalisera och diskutera vaga symtom på att något är fel.⁷⁹ THX-patienterna kan betraktas ur ett liknande perspektiv. I fallet THX tillgängliggjordes ett behandlingsalternativ, och plötsligt manifesterade sig en patientgrupp med symtombilder som svarade på preparatet i stället för på de behandlingsalternativ skolmedicinen erbjöd.

En aspekt av THX-verksamhetens snabba expansion i samtiden handlar således om medicinens kredibilitet. Vetenskapssociologen Thomas Gieryn menar i sitt klassiska verk *Cultural boundaries of science* att vetenskapens kredibilitet avgörs *downstream*; i sociala och lekmanamässiga sammanhang snarare än som en direkt konsekvens av vetenskapens interna värderingssystem.⁸⁰ Tesen får speciella implikationer för medicinen. Lekmän kan svårligen ta ställning till vetenskapliga rön inom exempelvis kärnfysik eller astronomi: här avgörs lekmannens uppfattning av medierade fram-

ställningar. Men de flesta människor har egen erfarenhet av att vara sjuk, eller av att ha någon närstående som är det. Alla löser förr eller senare, med Susan Sontags formulering, medborgarskap i de sjukas rike.⁸¹ Med andra ord: människors tilltro till medicinen är åtminstone delvis kopplad till den egna erfarenheten, den egna upplevelsen. ”Missnöje med sjukvårdens nuvarande tillstånd” var enligt Otterlands undersökning ett uttalat motiv för patienter att söka sig till Aneby.⁸² Information om THX spreds via samtidens sociala nätverk: man hörde talas om det via vänner och bekanta, eller via media.⁸³ Personliga vittnesbörd och erfarenheter ställdes mot den medicinska expertisens och myndigheternas generella uttalanden, i en kontext där parallella skeenden –neurosedynskandalen till exempel – underminerade expertisens och myndigheternas trovärdighet. I relation till en sjukvård som alltmer framstod som byråkratisk, kall och oempatisk, och en medicinsk vetenskap som visat sig potentiellt farlig, framstod Elis Sandberg och THX för många som ett bättre alternativ.

Patienterna engagerade sig starkt för Sandberg och THX. I juni 1965 startades vid ett opinionsmöte Riksföreningen för thymusforskning, en patientförening med det uttalade syftet att stödja Elis Sandberg och THX.⁸⁴ I juli samma år övergick kliniken i Aneby till att drivas i Riksföreningens regi, nu formellt som forskningsinstitut, och en läkare anställdes som klinikchef. Patientföreningen profilerade sig snabbt som en rörelse i opposition mot expertvetenskapen i allmänhet och Medicinalstyrelsen och socialdemokratin i synnerhet. Den omedelbara bakgrunden till Riksföreningens bildande var den turbulens som blivit resultatet av klinikkens öppnande. Behandlingsverksamheten med THX hade ditintills undandragit sig juridiska konsekvenser, dels på grund av att ansvaret fallit på administrerande läkare, dels på grund av att inga pengar hade varit inblandade: THX hade varit gratis. När Anebykliniken och dess filialer slog upp portarna initierade Medicinalstyrelsen omedelbart en polisutredning kring frågan om Sandberg gjort sig skyldig till brott mot läkarbehörighetslagen, då han börjat ta betalt.⁸⁵ Förundersökningen gav dock inget resultat, och lades ner.⁸⁶ Medicinalstyrelsens motdrag var att begära en komplettering för att utröna om Sandberg gjort sig skyldig till brott mot läkemedelsförordningen då han tillverkade THX, och om verksamheten enligt myndigheten därmed kunde betraktas som yrkesmässig.⁸⁷ Sandbergs menade att han var trakasserad: ”Här bedriver jag min jättelika hjälpverksamhet och så kommer det en liten tjänsteman från Jönköping och talar om åtal. Han måste vara styrd av herrarna i Stockholm.”⁸⁸

Riksföreningen riktade in sig på att försöka påverka politiker till förmån för Sandbergs sak. I april 1966 organiserade man till exempel ett ”bonde-tåg” mot riksdagen: 20 bussar med sammanlagt 1300 THX-patienter från trakterna runt Aneby avgick mot huvudstaden.⁸⁹ Syftet var att utöva

påtryckningar på partiledarna att lösa THX-frågan. Med på bussresan fanns riksbekante diktaren Palle Näver, som i en vers kallad *En ilskan Smålandsgubbe* beskriver THX-patienternas perspektiv:

Men nyss jag läst i blaet'
mä darr i själ och kropp
att våra myndigheter
nu tänker sätta stopp
för han den däre Sandberg
som bor i Aneby
å' ta ifrån han rätten
att göra mänschan kry---⁹⁰

Pelle Nävers dikt illustrerar hur THX-patienterna gjorde sig till förnuftets röst i relation till myndigheterna. Vad var det för myndigheter som ville frånta Sandberg rätten att bota? Det dialektala i versen understryker den motsättning mellan stad och landsbygd som Sandberg själv ofta återkom till – som i den surliga kommentaren om ”herrarna i Stockholm” ovan – och som ”bondetåget mot Stockholm” också tematiserar.

Sandberg åtalades två gånger under 1960-talet, 1965 för brott mot läkemedelsförordningen och 1967 för brott mot kvacksalverilagen. Vid båda tillfällena överklagades domarna, och Sandbergs konflikt med myndigheterna refererades i pressen. Det första åtalet avgjordes i Göta hovrätt 1966, där Sandberg befanns skyldig till brott mot läkemedelsförordningen och dömdes till dagsböter.⁹¹ Det andra avgjordes i Högsta domstolen 1971, ett domslut jag skall återkomma till nedan.

Som ett försök att stävja experternas kritik utkom Sandberg 1968 med en bok kallad *THX*. Baksidestexten förklarar att ”[i] och med publiceringen av denna bok får nu lekmän och fackmän för första gången en möjlighet att förutsättningslöst ta del av den engagerande forskningshistorien kring THX och de resultat som uppnåtts.”⁹² Valet av publikationsform belyser hur Sandberg och THX 1968 rört sig ännu ett stycke bort från en professionell medicinvetenskaplig sfär och närmre ett lekmanamässigt sammanhang. Bokens upplägg är berättande, med statistiska tabeller samlade längst bak. Tabellerna anger kön, ålder och diagnos på patienterna, och de fördelas i tre kategorier: besvärsfri, förbättrad och oförbättrad.⁹³ Sandbergs sätt att leda sina resultat i bevis utgör en nyckel till konflikten i tiden. I fallet med cirkulationsrubbningar skriver han till exempel följande:

Dessa patienter går i mycket stor utsträckning sina bestämda promenader. Säger de att krampen kommer efter 200 meter, så är naturligtvis detta inte exakt 200 meter, men det är det bestämda avstånd, som patienten

uppfattar som 200 meter. Anger han sedan efter behandlingen att han kan gå flera kilometer och i raskare takt än före behandlingen innan krampen kommer, så får detta uppfattas som en objektiv iakttagelse även om det är patientens egen uppgift.⁹⁴

Sandbergs argumentation uppvärderar det upplevda, och hävdar att det är objektivt. Patientens upplevelse och vardagsfår utgör hans fokus.⁹⁵ Sandberg konstruerade alltså en sorts alternativ vetenskaplig bevisföring, vars perspektiv (det personliga) och fokus (det levda livet och vardagen) utmanade skolmedicinens.

Experternas kritik mot boken var tung och upprepade i huvudsak de argument som framförts 1963: Sandbergs påståenden gick inte att verifiera mot ett primärmaterial, hans kategorier för förbättring saknade vetenskaplig förankring och han hade inte använt sig av vedertagna metoder, som röntgen och analys av överlevandetider, för att analysera effekten av THX.⁹⁶ Med andra ord: det Sandberg gjorde kunde inte göra anspråk på att vara vetenskap.

Boken *THX* och den syn på vetenskap, medicin och sjukdom som uttrycktes däri, och den kritik som riktades mot boken utgjorde två medicinska vetenskapsideal på kollisionkurs. I samtiden hade motsättningen en särskild tyngd: Sandberg och hans metoder var analoga med det som efterlystes i den breda kritiken mot medicinen. Han betraktade patienten som en helhet, inte som en sjuk kroppsdel. Han lyfte upp patientens allmäntillstånd, inte kyligt framanalyserade testresultat. Han lyssnade och tog intryck av patientens egen upplevelse av sjukdom och förbättring i vardagen och gjorde dem till kärnan i sitt resonemang. Vardagsnära, erfarenhetsbaserade utgångspunkter ställdes mot expertisens krav på distans och avancerad metodologi.

Åtalen, rättegångarna och domarna 1965–1971 handlade formellt om detaljer i Sandbergs verksamhet, men beskrevs av Sandberg och hans allierade som att myndigheterna använde sig av rättsväsendet för att stoppa THX.⁹⁷ Sandberg hade två trumfkort på hand: THX-verksamheten var enligt honom forskning, inte behandlingsverksamhet, och han gjorde ingen vinst, tvärtom gick klinikerna med förlust.⁹⁸ Högsta domstolens domslut blev en kompromiss: Sandberg fälldes för brott mot läkemedelsförordningen, men straffet eftergavs. Högsta domstolen motiverade utslaget enligt följande:

Om Sandbergs idé är ett misstag, och hans till synes goda resultat beror på tillfälligheter, självläkning eller inverkan av psykiska faktorer, bör detta klargöras. [...] Sandberg har länge arbetat för sin idé, och till en början synes dåvarande Medicinalstyrelsens inställning ha varit välvillig, i vart fall ej så avståndstagande som den sedan ha blivit. Under denna förutsättning

ha verksamheten kommit igång. Den har nu nått betydande omfattning och allt större grupper av sjuka ställer stora förhoppningar på verksamheten. Samtidigt ger vad i målet förekommit ej anledning att ifrågasätta att Sandbergs fortfarande eftersträvar sådana vetenskapliga undersökningar, som till slut kan ge svar på frågan om han varit på rätt spår.⁹⁹

Högsta domstolen gick alltså på samma linje som riksdagen drygt tio år tidigare och ifrågasatte indirekt Medicinalstyrelsens hållning och expertisens ståndpunkt. Någon stängning av konflikten kring THX blev det således inte, snarare utkristalliserades de övergripande frågor THX väckte än tydligare: var verkligen de vetenskapliga prövningar som gjorts objektiva? De sjuka människor som vänt sig till Sandberg, vad skulle de göra?

Skeendena mellan 1964 och 1971 visar hur samproduktion i THX-konflikten var en simultan process: öppnandet av kliniken drev fram åtal som eskalerade konflikten, samtidigt som öppnandet gjorde patientgruppen mer heterogen. Därigenom blev THX-patienterna en illustration av och ett bidrag till den ökande kritiken mot medicin och sjukvård. Patienttillströmningen belyser hur kredibilitet i fråga om behandlingsalternativ knöts till uppfattningar och upplevelser snarare än expertisens ståndpunkter, och kontroversens utveckling från klinikens öppnande och framgent visar hur lekmanamässiga uppfattningar kring den medicinska vetenskapens mål och medel skiljde sig från expertisens. Dessa lekmanuppfattningar, företrädde såväl i media som inom rättsväsendet, desarmerade försöken att stänga konflikten.

Storhetstid, pyrrhusegrar och slutet för THX

Högsta domstolens tvetydiga dom 1971 öppnade för den sista fasen i striden kring THX. Reaktionerna på domen blev starka: Sandberg stängde omedelbart sina kliniker och patienterna rasade. ”Hjärtslitande och panikartade scener utspelade sig i THX-klinikens lokaler i Aneby när pressmeddelandet kom till patienternas kännedom. Människor segnade ner och många slog händerna för ansiktet och grät hejdlöst”, skrev *Kvällsposten*.¹⁰⁰ Endast fyra dagar senare öppnades kliniken igen, efter att hundratals patienter samlats till möte i Aneby för att vädja till Sandberg att han skulle motsätta sig domen.¹⁰¹

Domen i Högsta domstolen och turbulensen därefter resulterade i att ännu en expertutredning tillsattes på uppdrag av Socialstyrelsen. Tanken var att en gång för alla reda ut den fråga domstolen lämnat öppen: hade THX effekt? Utredningen skulle ske i samarbete med Sandberg och hans eget primärmaterial skulle ingå i granskningen. Utsikterna såg till en början goda ut, och Sandberg var positivt inställd.¹⁰² ”1972 års expertgrupp för utredning av THX” samlade nio av landets ledande experter

inom bland annat radioterapi, oftalmiatrik och patologi.¹⁰³ Som vid tidigare försök till samarbeten havererade även detta: Sandberg anklagade i oktober 1973 experterna för att ha avbrutit försöken i förtid och för att ha manipulerat urvalet. Expertgruppen ställde sig frågande till anklagelserna, men tillstod att det varit problematiskt med de många olika diagnoserna i Sandbergs material.¹⁰⁴

Utredningen presenterades i februari 1974, och förklarade att THX var överksam, såväl mot cancer som diabetes och prostatit.¹⁰⁵ Socialstyrelsen hänvisade till utredningen i ett cirkulär med budskapet att THX-behandling inte ansågs vara i överensstämmelse med vetenskap och beprövad erfarenhet.¹⁰⁶ THX förklarades alltså till slut olagligt av myndigheten, mer än 20 år efter introduktionen. Läkare kunde inte längre använda sig av beprövad erfarenhet som argument, inte heller hänvisa till speciella omständigheter i det individuella fallet. Utredningens slutsatser väckte starka reaktioner bland patienterna. ”Det kan väl inte få fortsätta så att vi, som hamnat bland de sjuka och dödsdomda, nu skall behöva känna hotet av en förestående hopplös resignation, av ett förestående indirekt folk-mord???”, skrev en patient till Socialstyrelsen.¹⁰⁷ Andra formulerade sig mer försiktigt, men lika indignerat:

Av Socialstyrelsens fejd med en udda utbrytare har jag nästan enbart sett effekten på ett enskilt fall, men av pressen tror jag mig ha kunnat utläsa dels att dr Sandberg inte ha kunnat beslås med att driva sin hantering för egen vinning, dels att inga skadliga effekter kunnat påvisas av behandling med THX. Om det nu är så att Vetenskapen på Vetenskapens nuvarande ståndpunkt anser att den enkle patienten bara tror att hon eller han inte har ont längre så kunde man kanske tänka sig att Vetenskapen var generös nog att betrakta detta som värdefullt i sig – i varje fall för den som inte har ont längre.¹⁰⁸

Breven illustrerar hur individuell upplevelse ställdes mot påbud från en myndighet och en vetenskap som kommit att framstå som byråkratiskt stelbent och oempatisk.¹⁰⁹ Försöken att stoppa THX uppfattades bland många som drivna av ren prestige.¹¹⁰ Ännu ett försök till stängning av konflikten på vetenskaplig väg hade alltså misslyckats, då myndigheten – ännu en gång – överskattat vetenskapens kredibilitet och underskattat dels de invändningar kring urval och metodik som alltid kan resas mot vetenskapliga studier, dels de moraliska invändningar som kunde resas mot deras agerande.

När Bror Rexed, generaldirektör för Socialstyrelsen, uttalade sig om THX i tv-programmet *Fokus* år 1976, var uttalandet närmast en uppläxning:

Hur kan då patienter påstå sig ha blivit friska av THX? I flera fall har vi haft tillfälle att granska sådana patienters sjukjournaler. I själva verket blev de inte friska. Varför trodde de att THX hade hjälpt? Det verkar som att dessa patienter inte känner till att många cancerfall kan botas med vanlig medicinsk behandling inom vår sjukvård. Många av THX-patienterna har undergått sådan behandling och deras tillfrisknande överensstämmer helt med vad som kunde väntas.¹¹¹

Det Rexed möjligen inte tänkt på var att THX-patienterna inte längre var enbart cancersjuka. Parallellt med utredningens gång hade konflikten kring THX ändrat karaktär, precis som patientgruppen. *Göteborgs-Posten* hade redan 1973 en artikelserie med namnet ”Patienter berättar om THX”. ”Hon led av namnlös sjukdom. THX stoppade 30 års smärtor” och ”Obotligt eksem sade läkaren. Botat efter 47 THX-sprutor”, löd några av rubrikerna.¹¹² Läkaren Jan Bratt vände sig direkt till Olof Palme i pressen med uppmaningen att släppa THX fritt: ”Gör THX tillgängligt för alla människor. Miljarder i sjukvårdskostnader skulle kunna sparas om denna lucka i vården fylldes[.]”, menade Bratt.¹¹³ THX-patienterna hade alltså gått från att vara cancersjuka och dödsdömda speciellt – i ett sammanhang där ingen hjälp för dem fanns att få – till att bli lidande och sjuka generellt, i ett sammanhang där just deras lidande inte kunde hanteras inom sjukvården. THX-konflikten (sam)producerade sina patienter, men patienterna producerade också konflikten, och gjorde den politiskt brännhet.

1972 års utredning, och de förnyade hot om åtal och stängning av THX-klinikerna som följde, blev spiken i kistan för Riksföreningens relation med Socialstyrelsen och socialdemokratin. ”Detta är ej någon kamp mot hederliga sociala idéer, men väl en kamp mot maktfullkomliga fogdar av märket S”, dundrade Riksföreningen.¹¹⁴ Inför valet 1976 uppmanades alla medlemmar och sympatisörer att rösta bort den sittande regeringen.¹¹⁵ Då kontroversen kulminerade under 1970-talet går alltså en förändring i samproduktionens dynamik att skönja: THX-anhängarnas position blir tydligare och mer elaborerad i förhållande till den medicinska vetenskapen samtidigt som medias rapportering kring THX blir mer respektfull och positiv.

Socialdemokraternas valförlust 1976 skapade en ny spelplan för THX. Den nya regeringen tillsatte omgående en parlamentarisk utredning. Utredningskommittén ”[...] skall föreslå de åtgärder som den ur medicinsk, juridisk och humanitär synpunkt finner lämpliga” angav direktiven, som också underströk att THX inte skulle särregleras i läkemedelslagstiftningen.¹¹⁶ Med tillsättandet avväjdes det förnyade åtalshot som hängde över Sandberg. Statsrådet och nytillträdde sjukvårdsministern Ingegerd Troedsson (m) körde helt sonika över Socialstyrelsen: ”För Socialstyrelsen kan RÅ:s senaste beslut – precis som Troedssons ingripande – ses som en

prestigeförlust. Styrelsen och dess generaldirektör Bror Rexed har bearbetat riksåklagaren för att åtalet skall komma till stånd”, berättade *Dagens Nyheter*.¹¹⁷

Med den nya utredningen hoppades Riksföreningen på en snabb lösning av konflikten. Slutprodukten presenterades i betänkandet *Naturmedel för injektion* i februari 1979.

THX-frågan är ett betydande samhällsproblem. Behandlingen med THX har pågått i Sverige under nära 30 års tid. Många människor anser sig vara beroende av preparatet för sin hälsa och skulle uppleva det som en svår påfrestning om de hindrades från att fortsättningsvis få sådan behandling. Detta har skapat ett dilemma för myndigheterna, när dessa haft att ingripa mot verksamheten. [...] Utredningen bedömer att detta är företeelser som samhället får leva med nu och i framtiden.¹¹⁸

I jämförelse med Rexeds uttalande några år tidigare är tonen märkbart förändrad och ambitionen att stoppa misshagliga verksamheter har bytts mot ett resignerat konstaterande att samhället får leva med dem. THX-utredningen korresponderar med en generell omsvängning i den svenska politiken i allmänhet och den svenska medicinska politiken i synnerhet vid tiden: ambitionerna kring såväl reformer som utbyggnad av sjukvården och förhoppningarna kring nya medicinska landvinningar hade skruvats ner betydligt mot 1970-talets slut.¹¹⁹ Utredningens förslag var dock inte tandlöst. Man föreslog att: ”socialstyrelsen får möjlighet att, efter ansökan, medge legitimerad läkare att av humanitära skäl få använda ett visst naturmedel även för injektion. Tillstånden bör vara tidsbegränsade och gälla på de villkor som Socialstyrelsen föreskriver.”¹²⁰ Vidare skulle också naturmedel för injektion, såväl i tillverkning som i förvaring och hantering, omfattas av samma hygienkrav som vanliga läkemedel. Behandling med THX återfördes lagstiftningsmässigt till läkarna, som endast kunde få tidsbegränsade tillstånd, vilket antyder att utredningens strategi var att svälta ut frågan. 1 juli 1981 trädde lagen i kraft.

Så kom det sig att lagändringen innebar ett utdraget slut för kliniken i Aneby, och i förlängningen för THX. THX måste först registreras som naturmedel, vilket Elis Sandberg uppfattade som en skymf. Han såg hellre att THX skulle registreras som ett vanligt läkemedel, och det krävdes massiv övertalning från Riksföreningens sida för att få honom att gå med på att skicka in en ansökan.¹²¹ År 1987 godkändes till slut THX som naturmedel för injektion.¹²² Två år senare avled Elis Sandberg vid en ålder av 79 år. ”Ensamforskaren och ’privatvetenskapsmannen’ hör nu till historien. Elis Sandberg är en värdig avslutning på denna tradition”, skrev läkaren Torkel Westin i *Svenska Dagbladet*.¹²³ Då hade redan patientantalet vid Anebykliniken börjat decimeras eftersom många fick sina injektioner

via läkare. År 2000 gick Anebykliniken i konkurs efter att en längre tid ha brottats med ekonomiska problem.

Den sista, expansiva fasen i THX-konflikten karaktäriseras alltså av en förändrad samproduktionsdynamik, där patienter och THX-anhängare tillskrevs en mer självständig ställning. Deras argument för rätten till upplevt effektiv behandling vann mark parallellt med att myndigheternas vetenskapliga ståndpunkter framstod som alltmer omänskliga. I THX-kontroversen kondenserades därmed motsättningen mellan en socialdemokrati som uppfattades som fyrkantig och ointresserad av människors villkor, och ett folk med allt högljuddare krav på respekt för individens upplevelse och frihet. Den sista THX-utredningen – som delvis gick dessa krav till mötes – innebar början till slutet för konflikten och THX då patienternas önskemål tillgodosågs samtidigt som preparatet återfördes under läkarnas och därmed myndigheternas kontroll.

Diskussion och slutsatser

THX-kontroversen skulle inte vara möjlig i dag: i det tidiga 2000-talet skulle extraktet inte användas på patienter, särskilt inte av läkare – regleringen kring oprövade preparat är i dag omfattande. En mottagningsverksamhet av den sort Sandberg byggde upp hade stängts omgående, då den bryter mot ett antal lagar som reglerar såväl lekmanbehandling av patienter som hygienföreskrifter för framställning av naturmedel. Som jag visat var de omständigheter som möjliggjorde THX-kontroversens uppkomst inte desamma som drev den vidare. I stället trappades konflikten upp och drevs på då den parallellt anknöt till, förstärkte och producerade teman och positioner i tiden.

Samtidigt är det uppenbart att konflikten på ett övergripande plan handlade om medicinens dubbelnatur, dess position som både vetenskap och läkekonst, och de osäkerheter denna position innebar för läkare, patienter, ansvariga myndigheter, styrande och rättsväsende under den svenska efterkrigstiden. Som min analys illustrerar var medicinens trovärdighet som praktik och institution knuten både till patienternas upplevelser och till förväntningar och uppfattningar om vad medicinen och/eller samhället *borde* göra. Att myndigheternas vetenskapligt orienterade stängningsförsök misslyckades är inte oväntat: vetenskapen är, som Jasanoﬀ inskräp, social, precis som människors beteenden och uppfattningar är det.¹²⁴ De misslyckade stängningsförsöken visar hur expertis och myndigheter i tiden överskattade vetenskapens kredibilitet. THX-patienternas krav: att få tillgång till det de uppfattade som verksam behandling och ett respektfullt och empatiskt bemötande belyser hur medicinen skiljer sig från andra vetenskaper, och pekar mot att kontroversstudier av medi-

cinska konflikter kan vinna på att betrakta medicinen ur ett bredare perspektiv än vad som vanligtvis görs.

Det är en händelse som ser ut som en tanke att THX-patienterna som grupp förändrades inbördes vid tiden för THX-klinikens öppnande, och decimerades och försvann då det kontroversiella extraktet blivit ett godkänt naturmedel. I ett perspektiv mer avgränsat än mitt kunde dessa förändringar förklaras mot bakgrund av enkla kausalsamband: tillgången genererade fler och andra patienter och Sandbergs död innebar att THX-rörelsen förlorade sin centralgestalt. Som jag pekat på finns dock andra aspekter att väga in i analysen. Patientgruppens sammansättning förändrades samtidigt som kritiken mot medicinen och samhället ändrade karaktär, och THX-patienterna försvann parallellt med att patienters upplevelser och personliga preferenser började tillmätas större vikt inom såväl som i anslutning till medicinen. Dessa förhållanden – trots att de av utrymmesskäl bara antyds i min analys – anger en potentiell riktning för mer kontextorienterade kontroversstudier, där perspektiv och analysverktyg från det medicinhistoriska fältet kan inkorporeras.

Noter

1. ”Svensk forskare anser sig funnit nytt medel mot kräfta. Framlägger sina rön i Expressen” i *Expressen*, 26/5 1952.
2. Sheila Jasanoff (red): *States of knowledge. The co-production of science and social order* (London, New York, [2004] 2006), s. 2–3; Fredrik Bragesjö, Margareta Hallberg: *I forskningens närhet. En studie av MPR-kontroversens bakgrund och förvecklingar* (Nora, 2007).
3. Thomas Brante, Steve Fuller, William Lynch (red.): *Controversial Science. From content to contention* (Albany, 1993); Bragesjö, Hallberg: *I forskningens närhet*, 20–43.
4. Bragesjö, Hallberg: *I forskningens närhet*, 45–66, 87–125.
5. David J. Hess: “CAM cancer therapies in twentieth century north America. The emergence and growth of a social movement” i (red.) Robert Johnston: *The politics of healing* (New York, 2004); “Medical modernisation, scientific research fields and the epistemic politics of health social movements” i *Sociology of Health & Illness*, 26:6, 2006, 695–709; “Suppression, bias, and selection in science. The case of cancer research” i *Accountability in research*, 6:4, 1999, 245–257; Harry Collins, Trevor Pinch: *Dr. Golem. How to think about medicine* (Chicago, 2005); *The Golem. What everyone should know about science* (Cambridge, 1993); *The Golem at large. What you should know about technology* (Cambridge, 1998).
6. “Tron på THX” i *SIFO Indikator*, 1976:1.
7. Göran Engström: *THX-Doktorn Elis Sandberg. Mannen som aldrig gav upp* (Aneby, 2006), 16–25.
8. Elis Sandberg: *The bovine cervical thymus and its involution* (Aneby, 1949).
9. Elis Sandberg: *THX* (Uddevalla, 1968), 9–11.
10. Riksarkivet, Socialstyrelsen 1912–2005/420267, ”Handlingar rörande THX”, vol. F17:1: Ansökan, skrivelser m.m., Minnesanteckningar från besök hos vet. Med. Dr. Elis Sandberg i Aneby, 1981-08-25, undertecknat Per Manell. Arkivposten ”Hand-

- lingar rörande THX” förkortas fortsättningsvis HRT. Se också Sandberg, *THX*, 15.
11. Åke Ohlmarks: *THX och makthavarna* (Ljungby, 1972), 11. Se också Riksarkivet, Landsarkivet i Vadstena: VaLA/03497 ”Elis Sandbergs AB arkiv”: Vetenskaplig korrespondens 1950–1982 även u. å., Brev från Sandberg till professor Gunnar Ahlgren, Lund, daterat 2/9 1951. ”Elis Sandbergs AB Arkiv” förkortas fortsättningsvis ESA. Se också ESA: Vetenskaplig korr. Rekommendationsbrev, undertecknat professor Gunnar Ahlgren och docent Knut Liedholm, 10/10 1950, Lund. [bild 1871]
 12. Sandberg: *THX*, 27.
 13. Åke Ohlmarks: *En bok om THX. Patienter och läkare berättar* (Göteborg, 1971); *THX och makthavarna* (Aneby, 1972); *Rexed och THX (en vitbok för åren 1972–76)* (Aneby, 1976); Werner Håkansson: *”De vägrade att se”. Om Elis Sandberg, THX och banbrytande thymusforskning* (Aneby, 1987).
 14. Anders Otterland: *THX-rörelsen i teori och praktik* (Stockholm, 1966).
 15. Riksarkivet, Socialstyrelsen, SE/RA/323142, ”THX-utredningen 1977–1979”. ”THX-utredningen 1977–1979” förkortas fortsättningsvis TU.
 16. Sandbergs arkiv har under arbetet med denna artikel flyttats och är under omstrukturering. Mina hänvisningar motsvarar den ordning arkivet hade oförtecknat, kompletterat med dokumentets bildnummer på en hårddisk som förvaras på Tema Q, ISAK, Linköpings universitet.
 17. Jag vill varmt tacka Harald och Louise Ekmans forskningsstiftelse för möjligheten att vistas och arbeta vid Sigtunastiftelsens klipparkiv en mycket produktiv vecka under våren 2016.
 18. Engström: *THX-doktorn Elis Sandberg..*
 19. ”Svensk forskare anser sig ha funnit nytt medel mot kræfta” i *Expressen*, 26/5 1952.
 20. Sandberg, *THX*, 22. ESA: Vetenskaplig korr. [bild 4319.]
 21. ESA, Privat korr. 1953–1983, Brev från Sandberg till farbror Nils, daterat Aneby, 5/3 1952. [bild.1637]
 22. Siddhartha Mukerjee: *The emperor of all maladies. A biography of cancer* (New York, [2010] 2011), 32–34.
 23. Ted J. Kaptchuk: “Powerful placebo. The dark side of the randomized control trial” i *The Lancet*, vol. 351, June 6, 1998, 1723.
 24. Barbro Westerholm: ”Några händelser i svensk läkemedelskontroll” i (red) Gunnar Alvan, Anders Broström: 1962–2003. *En epok i svensk läkemedelskontroll* (Uppsala, 2003), 36.
 25. Anders Rosén: ”Klinisk prövning” i (red.) Alvan, Broström: 1962–2003, 169–178.
 26. HRT, F17:2. P.M angående ärenden rörande av veterinär medicine doktor Elis Sandberg gjorda undersökningar med thymusextrakt (Th X), odaterat. [bild 435]
 27. Annika Berg: *Den gränslösa hälsan. Signe och Axel Höjer, folkhälsan och expertisen* (Uppsala, 2009), 249–250.
 28. Berg: *Den gränslösa hälsan*, 253; Motzi Eklöf: *Homeopati i Sverige. En kontroversiell medicinshistoria* (Stockholm, 2014), 133–134, 167–168.
 29. HRT, F17:2. P.M angående ärenden rörande av veterinär medicine doktor Elis Sandberg gjorda undersökningar med thymusextrakt (Th X), odaterat. [bild 435]
 30. Siffran nämns i Sandbergs egenförfattade bok *THX* från 1968, samt i Åke Ohlmarks *THX och makthavarna*, 211; ESA, Förhørsprotokoll, domstolsinlagor, skrivelser till åklagarmyndigheter, domar, bevismaterial, advokatskrivelser 1957–1968, 1969–1987. [bild 537]
 31. ESA, Vetenskaplig korr. Brev, överläkare H.L. Kottmeier, Radiumhemmet,

Karolinska Institutet, till Sandberg, 27/1 1955; Professor Sven Johansson, F.D. överläkare Sahlgrenska universitetssjukhuset, till Sandberg 22/11 1955; Intresseförfrågan se professor Tore Broman, Neurologiska kliniken, Sahlgrenska universitetssjukhuset till Sandberg 9/6 1956; Tack för gott samarbete, från Bo Korsfeldt, lasarettet i Trelleborg, 24/1 1957. [bild 194]

32. Mukherjee: *The emperor of all maladies*, 44, 101–127; David. J. Hess: *Can bacteria cause cancer? Alternative medicine confronts big science* (New York, 1997), 1–8.

33. HRT, F17:2. P.M angående ärenden rörande av veterinär medicine doktor Elis Sandberg gjorda undersökningar med thymusextrakt (Th X); Ohlmarks, *THX och makthavarna*, 47–57.

34. HRT, F:17:2, Yttrande från Gunnar Gorton, 18/2 1957; Yttrande från Erik Sköld 15/3 1957.

35. HRT, F:17:2, Korrespondens, Sandberg, 20/6 1957, undertecknat G. von Zweibergk.

36. ESA, Förhørsprotokoll, domstolsinlagor... Skrivelse från Sandberg till Riksdagens Justitieombudsman, daterad 21/10 1957, kopia. [bild 389, 399–402]

37. ESA, Medicinalstyrelsen och Socialstyrelsen 1956–1967, skrivelse från Elis Sandberg till Kungliga Medicinalstyrelsen 29/7 1954; ESA, Medicinalstyrelsen och Socialstyrelsen 1956–1967, Skrivelse till Medicinalstyrelsen daterad 21/10 1957. [bild 662–668, 685]

38. Bragesjö, Hallberg: *I forskningens närhet*, 80–81.

39. Ohlmarks, *THX och makthavarna*, 66; HRT, F:17:2, Korrespondens, Elis Sandberg, brev från Medicinalstyrelsen till Elis Sandberg, 20/6 1957, samt 13/2–1958, undertecknat O. v. Zweibergk.

40. Eklöf: *Homeopati i Sverige*, 167.

41. *Ibid.*, 141–170.

42. Mukherjee: *The Emperor of all maladies*, 191–233; Patrice Pinell: "Cancer" i (red.) Roger Cooter, John Pickstone: *Medicine in the twentieth century*, (New York, [2000] 2014), 683–684.

43. Sandberg: *THX*, 22–23.

44. HRT, F17: 2, *Till Karolinska Institutets lärarkollegium*, Stockholm 11/12 1959.

45. Ohlmarks, *THX och makthavarna*, 67; SOU 1979:2, *Naturmedel för injektion*, Betänkande av THX-utredningen, 18.

46. "Anebydoktor fortsätter sin verksamhet utomlands" i *Expressen*, 21/10 1959.

47. "Tillverkaren av THX lovar sluta" i *Dagens Nyheter*, 21/12 1959. I denna artikel anges siffran 3000 patienter, som rapporteras vara Sandbergs egen.

48. HRT, F:17:2. avskrift, svar från Inrikesdepartementet till Berta Johansson, Skövde, som skrivit till inrikesministern då Sandberg förklarat sig inte kunna skicka THX till Lidköpings lasarett.

49. "En liten flicka" i *Svenska Dagbladet* 8/12 1959; "Läkare har sagt nej till THX-preparatet. Upphovsmannens mångåriga strid fortsätter" i *Expressen*, 20/11 1959; "Anebydoktor fortsätter sin verksamhet utomlands" i *Expressen*, 21/10–1959; Stig Ahlgren, "Rätt till kidnappning" i *Vecko-Journalen*, nr. 4, 1960.

50. "Stoppa THX-striden!" i *Aftonbladet*, 4/2 1960, också refererat i Ohlmarks, *THX och makthavarna*, 84.

51. Ohlmarks: *THX och makthavarna*, 84–85.

52. Ohlmarks: *THX och makthavarna*, 91–94; "THX" (osign. ledare) i *Svenska Dagbladet*, 4/3 1960.

53. HRT: F17:2, Brev, svar från Medicinalstyrelsen till distriktsläkare H. Fredriksson i Värnamo, 14/9 1960; "Läkare THX-patient!" i *Aftonbladet*, 5/2-1960; ESA, Förhörsprotokoll... Skrivelse från Sandberg till Medicinalstyrelsen, daterad 23/9 1960. [bild 714-715]
54. SOU 1979:2, *Naturmedel för injektion*, 19.
55. "Inrikesministern vill ge dr Sandberg tjänstledigt för fortsatt forskning" i *Svenska Dagbladet*, 3/3 1960. Jag har inte lyckats lokalisera interpellationssvaret i THX-arkivet, däremot finns ett utförligt referat i HRT, F:17:2, P.M. till underlag för fördragning den 23 januari 1965 av generaldirektör Engel inför stadsrådet Aspling i ärende rörande vissa undersökningar och förda diskussioner ang. ett av vet. Med. dr. Elis Sandberg framställt thymuspreparat (T hx).
56. SOU 1979:2: *Naturmedel för injektion*, 19; Ohlmarks: *THX och makthavarna*, 87-91.
57. Eklöf: *Homeopati i Sverige*, 167-169.
58. *Ibid.*, 113.
59. "THX-doktorn vill ej ta ledigt" i *Svenska Dagbladet*, 4/3 1960.
60. "THX-doktorn tackar nej till medverkan i ny prövning" i *Aftonbladet*, 26/4 1960; "Allvarlig tankeställare" i *Svenska Dagbladet*, 28/4 1960.
61. Ohlmarks: *THX och makthavarna*, 107-111; "THX-doktorn stannar i Sverige efter besök hos inrikesministern" i *Aftonbladet* 9/3-1960; ESA, Förhörsprotokoll..., Brev från Engel till Sandberg 7/12 1962. [bild 727-728]
62. "THX-doktorn inställer sin patientverksamhet" i *Stockholms-tidningen*, 4/3 1960; "Problemet THX finns ej längre" i *Sydsvenska Dagbladet*, 26/9 1960.
63. HRT, F:17:2. Brev, 24/6 1964, svar från Medicinalstyrelsen till J.C. Thelander; brev, 21/7 1964, från Medicinalstyrelsen till Britta Lundgren, Enskede; brev, svar från Medicinalstyrelsen till stadsläkare Harald Gustafsson, Skara 27/4 1962; ESA, Förhörsprotokoll..., Brev från Leif Strand till socialministern 31/8 1963. [bild 752]; brev från Anne-Marie Frisk till inrikesminister Rune Johansson, odat. [bild 742]
64. ESA, Förhörsprotokoll... Brev från Kungliga Socialdepartementet till Elis Sandberg, undertecknat Lars Erik Andersson, daterat den 10/9 1963. [bild 749]
65. Elis Sandberg: *Contribution to the physiology of the thymus. Clinical trials with thymus extract THX* (Aneby, 1964).
66. Ohlmarks: *THX och makthavarna*, 114-116.
67. ESA, Vetenskaplig korr., Brev från Veterinärhögskolan till Elis Sandberg, daterat 1/11 1963. [bild 4470]
68. HRT, F:17:2, Diarienummer L:1462/63..
69. Ohlmarks: *THX och makthavarna*, 136-139.
70. HRT, F:17:2, Brev, 17/8 1964, svar från Medicinalstyrelsen till Gösta Yngvesson.
71. Stuart Anderson: *Making medicines. A brief history of pharmacy and pharmaceuticals* (London, 2005), 253-257.
72. Maria Björk: *Problemet utan namn? Neuroser, stress och kön från 1950 till 1980 i Sverige* (Uppsala, 2011), 121; Roger Qvarsell: "Läkaren mellan vetenskap och samhälle" i *Ett sekel med läkaren i fokus*. Läkarförbundet 1903-2003, Läkarförbundet (Stockholm, 2003), 158-160.
73. Bill Sund, Klas Åmark: *Makt och arbetsskador under 1900-talet* (Stockholm, 1990), 44, 67.
74. ESA, Förhörsprotokoll..., Förhörspromemoria, 14/10 1964, förhørsledare Gunnar Areskough, 10.
75. Otterland: *THX-rörelsen i teori och praktik*, 9.

76. Ibid., 32–36.
77. Lisbeth Sachs: *Medicinsk antropologi* (Stockholm, 1987) 50–52; Björk, *Problemet utan namn?*, 21–22.
78. Karin Johannisson: ”Om begreppet kultursjukdom” i *Läkartidningen*, 2008, vol. 105, nr. 44, 3129–3132.
79. Karin Johannisson: ”När sjukdom behövs: Om kultursjukdomar kring sekel-skiftet 1900” i *Medicinens öga. Sjukdom, medicin och samhälle* (Stockholm, 1990).
80. Thomas F. Gieryn: *Cultural boundaries of science. Credibility on the line* (Chicago, 1999), ix.
81. Susan Sontag: *Sjukdom som metafor/AIDS och dess metaforer* ([1977] Stockholm, 2001), 7.
82. Otterland: *THX-rörelsen i teori och praktik*, 54–56.
83. Ibid., 54–56
84. ESA: Riksföreningen för thymusforskning, Stadgar. [bild 4666]
85. ESA: Förhørsprotokoll. . . , Förhørspromemoria, 14/10 1964, förhørsledare Gunnar Areskough, s. 9.
86. Ohlmarks, *THX och makthavarna*, 143–148.
87. HRT, F:17:2, P.M. angående tolkning av begreppet yrkesmässig tillverkning av läkemedel i § 7 Läkemedelsförordningen.
88. ”Anebydoktor väntar åtal. SLUTAR FÖR ALLTID MED THX” i *Aftonbladet*, 12/6 1965.
89. Halldo: ”THX-tåg till riksdagshuset. Uppvakning för partiledarna” i *Dagens Nyheter*, 7/4 1966.
90. Palle Näver: ”En ilsken smålandsgubbe”. Dikten i sin helhet finns i ESA, Bladdat. [bild 4108]
91. SOU 1979:2: *Naturmedel för injektion*, 21.
92. Sandberg: *THX*, baksida.
93. Ibid., 116–129.
94. Ibid., 70.
95. Fredrik Svenaeus: *Sjukdomens mening. Det medicinska mötets fenomenologi och hermeneutik* (Stockholm, 2003), 43–65.
96. HRT, F:17:2, Åke Liljestrand, utlåtande till Socialstyrelsen, Läkemedelsbyrån 28/10 1968; Lars Werkö: ”Elis Sandberg berättar om THX” i *Läkartidningen*, 1968, vol. 65, nr. 48, 4748–4749.
97. Ohlmarks: *THX och makthavarna*; Halldo, ”Thx-doktors vänner bildar riksförening: ’Åtal grotesk tanke’” i *Dagens Nyheter*, 16/6 1965.
98. Lillemor Holmberg: ”THX-doktor” i *Origo*, 1, 1969.
99. ESA, Förhørsprotokoll. . . , Avkunnad dom 8/4 1971 [bild. 340–343] Se också TU, vol. 5, Arbetspromemorior, utkast, förslag till betänkande, P.M. 20/7 1978.
100. Bo Axelsson, Steve Andersson: ”Dov telefonsvarare. Kliniken är stängd!” i *Kvällsposten*, 10/4 1971.
101. Curt Jonasson: ”THX-kliniker öppnas åter efter protestmöte” i *Svenska Dagbladet*, 14/4 1971.
102. Heng Österberg: ”Expertkontroll av THX även på cancerpatienter”, i *Svenska Dagbladet*, 17/3 1973.
103. Expertgruppen bestod av Gunnar von Bahr, professor i oftalmatrik, Lars Carlson, professor i geriatrik, Jerzy Einhorn, professor i radioterapi, Sven Gunnar Johnsson, docent i praktisk medicin, Rolf Luft, professor i endokrinologi, Werner

Olsson, livmedikus, Jan Pontén, professor i patologi, Ragnar Romanus, professor i kirurgi samt Jan Waldenström, professor i praktisk medicin, *Utlåtande avgivet av 1972 års expertgrupp för utredning av THX*, Socialstyrelsen, 8/2 1974. Utlåtandet var av intern karaktär och finns inte publicerat, jag har dock ett ex i egen ägo.

104. Curt Jonasson: "Utredning av THX felaktig" i *Svenska Dagbladet*, 17/11 1973; TU, vol. 5, Arbetspromemorior och utkast till betänkande, THX-utredningen: *THX-frågan: ett medicinskt och humanitärt problem*, 20/7-1978.

105. *Utlåtande avgivet av 1972 års expertgrupp för utredning av THX*.

106. TU, vol. 2, Kopior av utgående skrivelser. Inkomna skrivelser. *Socialstyrelsens cirkulär till all medicinalpersonal om behandling med tymusextraktet THX*; 14/6 1974.

107. HRT, F17:2. Brev från Åke Strid till Bror Rexed, 16/8 1974.

108. HRT, F17:2, Brev till från Hans Råstam till Bror Rexed [daterat "juli 1974"].

109. HRT, F17:2, Brev från privatperson till Socialstyrelsens läkemedelsbyrå, 29/10 1973; Brev från privatperson till polisen i Södertälje, anmodar dem att landsförvisa hela Socialstyrelsen, 29/10 1973; Åke Liljestränd, PM: referat av telefonsamtal med fru från Vetlanda, 15/8 1974; Brev med tidningsurklipp från privatperson till Bror Rexed, 10/1 1976; Brev från Riksföreningen till Bror Rexed, 17/10 1974.

110. "THX och socialstyrelsen" i *Göteborgsposten*, 11/2 1976; E.R., "Hon hungerstrejkar för att få THX igen" i *SDS*, 10/2 1976; "Opinionsmöte om THX. 'För viktigt att överlåta till socialstyrelsen'" i *Dagens Nyheter*, 10/1 1976.

111. HRT, F.17:2, Manuskript, "Generaldirektör Bror Rexed: Inlägg i Gary Engmans tv-program lördagen den 7 februari 1976".

112. Allan Fredriksson: "Hon led av namnlös sjukdom. THX stoppade 30 års smärtor" i *Göteborgs-Posten*, 8/3 1973; "Obotligt eksem sade läkaren. Botat efter 47 THX-sprutor 9/3 1973; Allan Fredriksson, "Ersatte nitroglycerin med THX. Då slapp 70-åring kärlekskrampen" i *Göteborgs-Posten*, 7/11 1973.

113. Karin Andersson: "Läkare vädjar till Palme. Släpp THX fritt!" i *Arbetet*, 6/11 1973. Se också Allan Fredriksson: "Läkare skrev brev till Palme. 'Frisläpp THX - det räddar liv'" i *Göteborgs-Posten*, 6/11 1973.

114. ESA, Riksföreningen för thymusforskning, Brev till medlemmar, 10/5 1976.

115. ESA, Riksföreningen för thymusforskning, Brev till medlemmar, odaterat.

116. TU, vol. 2, Kommittédirektiv: Översyn av THX-frågan m.m. Beslut vid regeringssammanträde 1977-09-15.

117. "RÅ-beslut. Inget nytt THX-åtal" i *Dagens Nyheter*, 4/10 1977.

118. SOU 1979:2: *Naturmedel för injektion*, 65.

119. Björk: *Problemet utan namn?*, kap. III.

120. SOU 1979:2 *Naturmedel för injektion*, 72. Kurs. i original.

121. HRT, F17:1, Minnesanteckningar, Uppvaktning ang. THX, Närvarande: Riksföreningen, Socialstyrelsen; PM, Tel. Holger Roos, ordf. Riksför. För Thymusforskning. 31/7 1981.

122. HRT: F17:1, Pressinformation. Information om Socialstyrelsens beslut om THX, 8/4 1987.

123. Torkel Westin: "Elis Sandberg till minne. Modig och kunnig ensamforskare" i *Svenska Dagbladet*, 26/1 1989.

124. Jasanoff (red): *States of knowledge*, 2-3.

Abstract

The thymus controversy. Elis Sandberg and the controversial cancer drug THX in Sweden 1952–1989, by Maria Björk, PhD in History of ideas, Tema Q, Culture and society, Linköping University.

This article explores the controversy surrounding Swedish veterinary Elis Sandberg and the alternative cancer drug THX from the early 1950's up until Sandberg's death in 1989. THX was an extract for injection made from calves' thymus glands, as Sandberg – contrary to the medical community – was convinced that the thymus gland was an important agent in the body's defense against cancer. The aim of the article is to outline the key themes and turning points of the conflict, but also to explain how and why it erupted and continued for decades. The controversy is examined in connection to a broad range of contexts, such as conventional medicine, health care policies, medical jurisdiction and political change. Thereby, the article shows how a lack of legislation on pharmaceutical trials, government attempts to delegitimize alternative medicine, a reformed health care system and a group of cancer patients in desperate need of effective treatment, created a cultural and structural space for THX. Further, it is discussed how early attempts at closing the controversy using scientific arguments failed, and later ones created public outcry, resonating with the growing critique of medicine and authorities in general in the 1960's and 1970's. Analytically, special attention is paid to the roles and changing meanings assigned to patients during the course of the controversy. It is suggested that the closure of the conflict may, at least in part, have been due to an increasing cultural relevance of patients as advocates for individual choice in medical treatment in the 1980's.

Keywords: controversial science, patient advocacy, history of medicine, Swedish welfare state, science and technology studies.